

FORSKNINGSETIKK

3. årgang juni 2003

Nr. 2-03

**Fotografi og etikk
- flere dilemmaer**

FORSKNINGSETIKK

UTGIS AV
DE NASJONALE
FORSKNINGSETISKE KOMITEER

I REDAKSJONEN

Lise Ekern (ansv. redaktør)
lise.ekern@etikkom.no
Tlf.: 23 31 83 11

Sigrød Skavlid (journalist)
sigrød.skavlid@etikkom.no
Tlf.: 23 31 83 07

DESIGN

Anca Grafisk Design as
Tlf.: 23 10 36 50
Trykk: Aktiv Trykk AS

ISSN 1502-6353
Opplag: 2.500 eksemplarer

ABONNEMENT

Tilsendes gratis ved henvendelse til:
abonnement@etikkom.no
eller tlf.: 23 31 83 00

FORSKNINGSETIKK

Prinsens gate 18
Postboks 522 Sentrum
0105 Oslo
Tlf.: 23 31 83 00
Faks: 23 31 83 01
E-post: post@etikkom.no
Internett: www.etikkom.no

Bladet er et medlem av
Den Norske Fagpresses Forning

fagpressen

FORSIDEFOTO: LISE EKERN

INNHOOLD

- 3 Vårrengjøring
- 4 Etikere sakker akterut i forhold til forskningen
- 6 Norge satser i det små
- 8 Feltarbeidet utfordret
- 10 En reise i etiske dilemma
- 14 Er forskning et snobbeord?
- 16 Vil paragrafene styre forskningsetikken?
- 18 DNA-vaksiner – hvilke etiske utfordringer står vi ovenfor?
- 20 Sett og Hørt
- 21 Etisk verktøykasse
- 22 Bokomtale
- 23 Kjente historier fra forskningsetikken

REDAKTØREN HAR ORDET
ved Lise Ekern, redaktør av *Forskningsetikk*

Vårrengjøring

På kort tid har det denne våren dukket opp tre store saker som gjelder uheldig praksis ved fordeling av forskningsmidler. Skal vi tro avisene, er det tegn på litt «skitt i krokene» i forskningshuset. I så fall er det tid for en skikkelig vårrengjøring – helst i god tid før sommeren.

Den første saken dukket opp i april. En professor ble beskyldt for plagiater samtidig som han også blir sett på som inhabil i forhold til en prosjektsøknad i Forskningsrådet. Klagen kom fra det samiske miljøet, Nordisk Samisk Institutt, som også orienterte De nasjonale forskningsetiske komiteer om saken. Sekretariatet i komiteene har sendt et brev til Forskningsrådet og gjort oppmerksom på at klagen reiser viktige etiske spørsmål, som må følges opp på en ryddig måte.

Kort tid etter offentliggjøres en ny sak. Bedriften SES Europe mener deres søknad er behandlet med klart brudd på habilitetsreglementet og har klaget saken inn for Habilitets- og klageutvalget i Forskningsrådet. Lederen i rådet, Christian Hambro, måtte på banen for å beklage. Han lovet å se på saken og i fellesskap med forskerne på nytt vurdere hvordan habilitet sikres av rådet. Men han sier til

Aftenposten (02.05.2003): «Habilitetsutvalget legger seg på en strengere fortolkning av habilitetsreglene enn vi har gjort.» Da spør vi: Går det an å bli for streng i forhold til denne problemstillingen? Det synes i hvert fall klart at Forskningsrådet ikke har vært strengt nok.

Noen dager senere i mai ruller en ny sak fram i Aftenposten (14.05.03): IT-forskere i Trondheim får mest penger, men så har de også vært med å avgjøre skjebnen til konkurrenter. I artikkelen kommer det fram at Forskningsrådet praktiserer habilitet slik at man fratrer i egen sak, men kan være med å behandle konkurrentenes sak. Men Habilitets- og klageutvalget mener at dette er i strid med forvaltningsloven. – Det kreves en egen hjemmel for slik praksis, sier jusprofessor Eivind Smith til avisen.

Forskning utøves for å skape kunnskap som skal komme samfunnet til nytte. Mye forsk-

ning får offentlige midler, særlig gjennom programmene i Forskningsrådet. Men når flere saker avdekkes som eksempler på uriktig behandling i et råd som skal fordele millioner av kroner – les: våre skattepenger – har alle rett til å kreve at det ryddes opp.

Det ser ut til at Forskningsrådet tar kritikken alvorlig. Habilitetssaken ble satt på dagsorden på hovedstyremøtet i mai. Hva som kommer ut av dette må bli gjort kjent. Hvordan skal det ryddes opp i uklare eller ikke gode nok habilitetsregler? Og enda viktigere: Hvordan vil dette endre praksis? Det skal *handling* til for å bygge opp tillit. ■

Lise Ekern

NANOTEKNOLOGI

Etikere sakker akterut i forhold til forskningen

Nanoteknologi synes å bli den neste store vitenskapelige revolusjonen etter bioteknologi. Etikere ved Universitetet i Toronto advarer mot gapet som eksisterer mellom vitenskapen og etikken. Mens det stadig bevilges mer penger til forskning innen nanoteknologi, finnes det knapt vitenskapelige artikler som ser på de samfunns- og miljømessige konsekvensene av teknologien. Det er på høy tid med en offentlig debatt om teknologien, hevder de.

TEKST: SIGRID SKAVLID

I en artikkel* publisert i det britiske tidskriftet *Nanotechnology* i februar i år, advarer forskergruppen mot at etikken blir hengende etter den vitenskapelige utviklingen. De har blant annet sett på antall publiserte artikler innen nanoteknologi fra 1985 til 2001. Mens generelle vitenskapelige artikler om teknologien øker betydelig ved slutten av nittitallet, finnes ingen publiseringer som ser på samfunns- og miljømessige konsekvenser. Samtidig økte investeringene innen nanoteknologi i USA fra 432 millioner dollar i 1997 til 604 i 2002. Tilsvarende tall i Japan var 120 millioner dollar i 1997 til 750 i 2002.

Etikere skriver at vi må ta lærdom av bioteknologidebatten og ikke la etikken bli hengende etter. – Vitenskapen gjør hele tiden fremskritt, men etikken gjør ikke det. Dette er det liten offentlig interesse for, sier Peter A. Singer, direktør ved Universitetet i Torontos Joiunt Center for Bioethics (som ikke er identisk med filosofen med samme navn som skrev *Animal*

Fysikkforsker Randi Haakenaasen ved Forsvarets Forskningsinstitutt på Kjeller legger på supertynne lag med atomer i det avanserte laboratoriet for molekylstråler. Ved FFI startes til høsten et prosjekt med molekylstrålepitaksi for produksjon av nanotråder.

Rights) i en kommentar til BBC News Online. – Gå inn i en britisk pub og si «nanoteknologi» og ingen vil vite hva du snakker om. Det første steget som må tas, er å skape en informert offentlig debatt, slik at vi kan optimere fordelene og minimalisere ulempene, sier han.

Etiske utfordringer

I artikkelen i *Nanotechnology* peker han og hans medforfattere på fire områder som kan peke seg ut som etisk problematiske i forhold til nanoteknologi. For det første gjelder dette

spørsmål om likhet. Hvem er det som vil tjene på utviklingen av nanoteknologi? spør de. Selv om høyteknologiske produkter kan synes veldig dyre og dermed uaktuelle for utviklingsland, kan det vises seg at det nettopp er disse landene som kunne ha best nytte. Siden de ikke har penger, er det fare for at utviklingslandene ikke vil dra fordelene av forskningen innen nanoteknologi, på samme måte som de er havnet på den andre siden av det digitale skillet etter IT-revolusjonen og utviklingen innen genteknologi.

Det andre området som forfatterne peker ut som etisk problematisk, er knyttet til personvern og sikkerhet. Nanoteknologi vil muligens kunne produsere usynlige kamera, mikrofoner og sporingssensorer. Hva vil skje med personvernet når slike ting blir billig og lett tilgjengelig? Forskerne setter også spørsmålsteget ved utvikling av nye typer våpen innen militærforskning, og om hvem som skal kontrollere dette.

Det tredje området som peker seg ut som en risiko, er i forhold til miljøet. Hva vil skje når helt nye og ukjente materiale slippes løs i naturen? Hvilke effekter kan dette ha når mikroskopiske konstruksjoner introduseres i naturen? Dette er problemstillinger vi kjenner igjen fra debatten omkring genmodifiserte planter og dyr.

Det fjerde området som etikerne peker på er av mer metafysisk karakter. Mange har vært skeptiske til modifisering av levende organismer når det gjelder gener. Det er grunn til å anta at vi vil få en tilsvarende debatt når menneske og maskin smelter sammen.

Erfaringer fra genteknologi

Forskerne i Toronto mener at vi har mye å lære fra erfaringene rundt genteknologi. I forbindelse med kartleggingen av det humane genom (HUGO) ble det foreslått at 3-5 % av det totale budsjettet skulle gå til studier av etiske, juridiske og sosiale sider ved kartleggingen av menneskets gener. Det foreslås at det samme gjøres i forbindelse med satsingen innen nanoteknologi. I tillegg bør denne type forskning og bevisstgjøring inn på alle faser i utdannelsen, og akademiske «gulrøtter» bør innføres for arbeid innen de etiske og samfunnsmessige sidene av den nye teknologien. Tverrfaglighet var mangelvare i de første fasene av HOGU-prosjektet, skriver de, og dette bør man være oppmerksom på i forhold til nanoteknologi. I tillegg er det svært viktig at utviklingslandene involveres ved siden av offentlig opinion. ■

**Anisa Mnyusiwalla, Abdallah S Daar og Peter A. Singer, 'Mind the gap': science and ethics in nanotechnology, Nanotechnology 14 (2003)R9-R13*

NANOTEKNOLOGI

Nano kommer av gresk og betyr dverg. Nanoteknologi kan defineres som nye teknikker for syntese og bearbeiding, herunder flytting av og bygging med naturens byggesteiner (atomer, molekyler eller makromolekyler), for intelligent design av funksjonelle materialer, komponenter og systemer med attraktive egenskaper og funksjoner hvor dimensjoner og toleranser i området 0,1 til 100 nanometer spiller en avgjørende rolle. (Definert av NANOMAT)

Lite kjennskap

Nanoteknologi er fremdeles nytt og så lite kjent, at størstedelen av befolkningen ennå ikke knytter bestemte forventninger til den. I Europabarometer-undersøkelsen om nordmenns holdning til bioteknologi, var nanoteknologi den eneste av ni nye teknologier, hvor flertallet av befolkningen svarte, at de enten ikke hadde noen mening eller ingen forventninger. Nesten halvdel av befolkningen tilhørte «vet-ikke gruppen». Blant de som hadde en mening, var der mer en dobbelt så mange «optimister» som «pessimister». Knappt 4 av 10 svarte at de forventet at nanoteknologi på 20 års sikt ville forbedre deres hverdag, knapt 2 av 10 sa at de trodde nanoteknologi ville forverre den.

Den nye tids vitenskap

Mange tror at nanoteknologi kommer til å bli den neste vitenskapelige revolusjonen etter IT-revolusjonen og genteknologi-revolusjonen. Nanoteknologi vil kanskje bli en av hjørnesteinene i den økonomiske utviklingen i dette århundre og det satses enorme summer i Europa, USA og Japan på denne forskningen.

Den potensielle anvendelsen av nanoteknologi favner vidt. For eksempel sensorer i blodbanen til diabetikere som måler blodsukkerinnholdet og doserer ut insulin i forhold til dette. Eller nye typer implantater som ikke avstøtes av kroppen. Mindre og mye raskere komponenter til datamaskiner. Nye kjemiske og biologiske sensorer som gjør at man kan teste for eksempel blod-

prøver for mange ting på mye raskere tid. Sensorer som kan gå inn i blodbanen og søke etter kreftceller og uskadeliggjøre dem. Nye materialer med helt spesielle egenskaper som for eksempel kan gjøre romfergeutskytninger billigere, slik at en romferd kan bli mange til del. Tekstiler som endrer egenskaper etter behov; for eksempel varme om vinteren og kjølige om sommeren, eller at de reflekterer omgivelsene og blir en perfekt forsvinningsdrakt.

USA har startet et program for utvikling av nanoteknologi i stridssammenheng hvor soldatene skal bli utstyrt med sensorer som vil gjøre dem i stand til å høre bedre og se bedre, drakter som har innebygget medisinsk utstyr som skal lege sår hvis de blir skadet. Dette er bare en liten del av det man forestiller seg nanoteknologien kan utrette.

Vil du lese mer om nanoteknologi kan du besøke disse nettstedene:

<http://www.nanoforum.org/> (EU nettsted)

<http://www.nano.gov/>

(National Nanotechnology Initiative. Den store amerikanske satsingen på nanoteknologi)

<http://www.sciam.com/nanotech/>

Det vitenskapelige magasinet Scientific Americans nettutgave har egne sider om nanoteknologi.

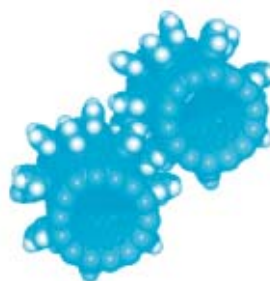
<http://www.eidena.com/nanonett/index.htm>

Nettsidene til Nanonett drevet av Terje Berg.

DAG HØVIK

Norge satser i det små

Norges forskningsråd deler ut 55 millioner kroner til nanoteknologisk forskning i år. Fokuset er utvikling av funksjonelle materialer. Dag Høvik er koordinator for programmet. – Selv om fokuset er materialforskning, er det viktig å komme i gang med en informert samfunnsdebatt sier Høvik. – Ikke minst for å unngå de verste science fiction scenariene der selvkopierende datamaskiner, som har evne til læring, løper løpsk enten i eller utenfor kroppen og starter egne nettverk som tar over verden.

TEKST OG FOTO: SIGRID SKAVLID

Spesialrådgiver Dag Høvik er programkoordinator ved programmet Nanoteknologi og nye materialer (NANOMAT) i Norges forskningsråd. Programmet skal gå fra 2003-2006 og 55 millioner kroner vil bli delt ut i forskningsmidler i år. Forsknings- og utdanningsdepartementet bevilget 30 millioner ekstra til NANOMAT, med fokusering på funksjonelle materialer. Dette kom i tillegg til de 25 som var satt av fra Forskningsrådet for i år. Formålet er å styrke grunnleggende kompetanse for å legge grunnlag for et nytt kunnskapsbasert og forskningsintensivt næringsliv. Det skal gi en bærekraftig fornyelse av etablert norsk industri. Programmet skal tilstrebe høy vitenskapelig kvalitet og har to hovedprioriteringer. For det første å utvikle nye materialer med hovedvekt på funksjonelle materialer. For

det andre å fokusere på utvalgte deler av nanoteknologien, i følge Forskningsrådets nettsider.

Dag Høvik, kan du gi oss en liten innføring i hva nanoteknologi er?

– Selve definisjonen slik vi har definert det i programmet, kan virke innfløkt, men vi kan si at nanoteknologi er kontrollert og villet manipulering på nanonivå. Det er i prinsippet to måter å gjøre dette på; enten ved å bygge opp atomer og molekyler fra bunnen. Man bygger oppover til man har det produktet man ønsker seg. Eller man fjerner atomer. Det synes som om den første metoden er den mest lovende. Slik kan man spesialdesigner produkter med skreddersydde egenskaper.

Hva er forskjellen på nanoteknologi og mikroteknologi?

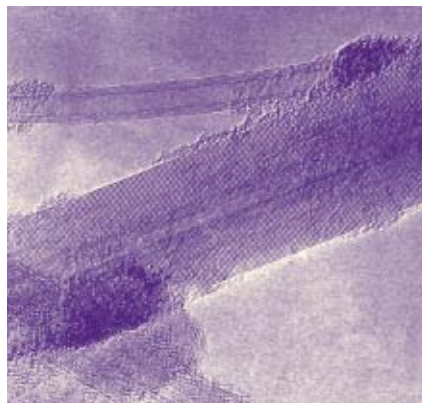
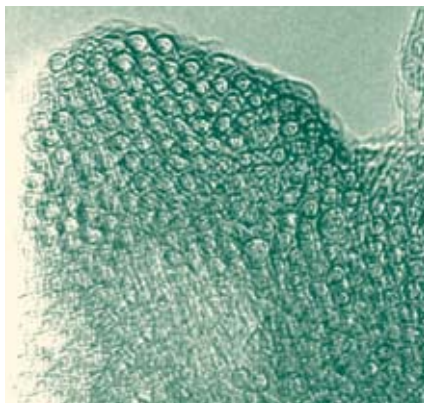
– Begge deler er teknologi i liten skala, men en mikrometer er 1000 ganger lengre enn en nanometer. En nanometer er en 10 000 del av diameteren på et hårstrå. En lenke av tre atomer har omtrent en lengde på en nanometer. Når man kommer ned i så liten skala, fungerer ikke naturen helt på samme måte som vi kjenner den til vanlig. Vi får noe som kalles kvanteeffekter som gjør at vi ikke kan bruke fysikkens vanlig lover.

Finnes det prosesser i naturen som er «nanoteknologiske» på samme måte som at kloning ikke er et nytt fenomen? Kloning skjer for eksempel ved såing av poteter, og når det blir skapt tvillinger.

– Ja, alt er jo bygget opp av atomer og molekyler og endring av dette skjer naturlig overalt. Men for å kunne kalles nanoteknologi, må det være styrte prosesser med hensikt å endre atomene. For eksempel har kjemisk katalyse eksistert i mange år, men forskjellen blir nå at man kan spesialdesigner den katalysatoren som er mest effektiv, og gjøre den enda mer effektiv enn den er i dag.

For å lage nanoprodukter må man ha utrolig små maskiner?

– Ja, på midten av 80-tallet fant man opp en

Illustrasjoner: HR-TEM bilder tatt av Jan Petter Mæhlen (IFE) og Anette E. Gunnæs (UiO)

maskin kalt Atomic Force Microscope, som er en innretning som kan måle på atomnivå. I prinsippet kan en gjennom utstyr som dette flytte atomer og plassere dem der man vil og lage nye skreddersydde materialer og systemer.

Finnes det produkter i dag som er produsert ved hjelp av nanoteknologi, og hva brukes disse til?

- Ja, det gjør det. For eksempel skismøringen nanowax fra Cerax, jeans som er laget av vannavstøtende bomull, solkrem med nanopartikler og selvrensende vinduer er noe av det vi har hørt om. Det er mye penger og forskningsmidler i nanoteknologi, og dette er blitt et moteord på linje med web og Internett for noen år siden. Derfor kan vi heller ikke se bort fra at noen av de nye produktene ikke er produsert ved nanoteknologi.

I Norge satses det på utvikling av nye materialer ved hjelp av nanoteknologisk forskning, men nanoteknologi har vel et mye større potensial enn dette. Hvilke anvendelsesområder ser man for seg, og hva tror du vil være realistisk, la oss si innen 10 år?

- At vi har valgt å knytte satsingen i Norge til materialforskning, har vært et bevisst valg. Du kan si at nanoteknologi er i dag alle vitenskapers «mor» og er i utgangspunktet tverrfaglig. Nanoteknologi omfatter fagene fysikk, kjemi,

biologi, molekylærbiologi, medisin, elektronikk, IKT og materialvitenskap. Nanoteknologi har bruksområder innenfor alle disse områdene.

- Når vi har valgt å satse på nanoteknologi i forbindelse med materialforskning, er det fordi Norge generelt har hatt stor fokus på dette temaet; forskjellige metaller, plast og plastkompositter. Disse kan bearbeides videre og gi funksjonelle egenskaper. Om 10 år har vi kommet i gang med en ny type industri i Norge, hvor vi fremstiller nye typer materialer uten at jeg kan si hvilke type materialer som har kommet lengst. I april i år åpnet faktisk den første reaktoren for fremstilling av nanorør i Norge.

- Nanorør er et materiale der karbonatomene bygges sammen på en ny måte, slik at en får et produkt som verken er som kull eller diamanter. Karbon-nanorør er det sterkeste materialet som noensinne er fremstilt. Nanorørene er fleksible, veier en tiendedel av stål og er seks ganger så sterkt som stål. Sammenlignet med aluminium er disse 500 ganger sterkere i forhold til vekten. Brukt i bilindustrien, kan kanskje vekten på en bil reduseres med mer enn 40%! Derved oppnås store besparelser i drivstoff.

Andre materialer som fremstilles, kan være for mer miljøvennlig energiproduksjon. Her kan nevnes ny type brenselceller basert på hydrogen. Eller nye metall-legeringer med sterkt for-

bedret slitestyrke kan gi nye bruksområder for noen av dagens rimeligere metaller.

Fokuset for NANOMAT er nye materialer og næringsutvikling. Vil det bli gitt forskningsmidler til prosjekter som forsøker å identifisere eventuelle samfunns- eller miljømessige implikasjoner ved innføringen av denne teknologien?

- Når det gjelder forskning knyttet til mer etiske sider av nanoteknologi, har vi ikke satt av midler til dette i år. Vi vil helt klart sette av midler til slik type forskning, uten at vi kan tallfeste eller spesifisere det i tid ennå. Trolig vil vi treffe tiltak i løpet av 2004. Vi tror imidlertid ikke at de store etiske spørsmålene knyttet til denne teknologien vil komme de første par årene, men debatten rundt dette bør komme i gang nå.

- Vi ønsker å skape en informert samfunnsdebatt om dette. Derfor vil informasjon til publikum bli prioritert, ikke minst for å unngå å skape frykt gjennom de verste science fiction scenariene, der selvkopierende datamaskiner, som har evne til læring, løper løpsk enten i eller utenfor kroppen og starter egne nettverk som tar over verden. Nanoteknologi vil også være i fokus under Forskningsdagene 2003, avslutter han. ■

Feltarbeidet utfordret

JONE SALOMONSEN: – *Jeg møtte mange etiske dilemma i mitt eget feltarbeid.*

Mange vet at det er noe som heter forskningsetikk, men ikke alle vet at det finnes forskningsetiske komiteer. Jone Salomonsen var en av dem som ikke visste, men som nå vet og har sagt ja takk til en periode som komitémedlem.

Vi finner Jone Salomonsen på Teologisk fakultet (TF), Universitetet i Oslo. Dagen er solrik og lukter av vår, men nede i kjelleren på Jones kontor er det ikke mye vårllys. Kontoret er fylt av hyllemeter med bøker, og vi ser opp og ikke ut i hagen. – Jeg har vendt meg til dette litt mørke kontoret, sier hun, – men ønsker meg nok opp på bakkenivå. Det viktigste er allikevel at vi som holder til her i annekset i bakhagen på TF, har et veldig hyggelig og inspirerende miljø.

– Da jeg ble spurt om å være komitémed-

– For meg ble feltarbeidet en erfaring svært forskjellig fra forskning innenfor en klassisk teologisk kontekst. Jeg skulle forholde meg til mennesker, ikke bare til tekster. I møte med informantene oppsto etiske dilemma ett etter ett. Dette har jeg reflektert mye over i ettertid, sier Jone Salomonsen, teolog og nyvalgt medlem i Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH).

TEKST OG FOTO: LISE EKERN

lem i NESH, måtte jeg tenke meg om noen dager. Jeg visste knapt nok at komiteene eksisterte og enda mindre hva komitéarbeid innebar. Derfor måtte jeg forhøre meg litt blant mine kolleger. Det i seg selv er kanskje et tegn på at komiteene ikke er godt nok kjent. Etter hvert fikk jeg vite at komiteene jobber tverrfaglig, at de arbeider etter forskningsetiske prinsipper og retningslinjer som er knyttet opp mot internasjonale avtaler. Jo mer jeg fikk vite, jo mer inspirert ble jeg til å si ja. Jeg følte at jeg hadde noe å bidra med, både gjennom den faglige bakgrunnen jeg har, og fordi jeg selv har møtt etiske dilemma i mitt arbeid som forsker.

Etikk og feltarbeid

I fjor fikk Jone Salomonsen utgitt sin doktoravhandling i bokform. Den handler om en nyreligiøs hedensk bevegelse i USA. Boken heter «Enchanted Feminism, Ritual, Gender and Divinity among the Reclaiming Witches of San Francisco» og er utgitt på Routledge forlag. Hun forteller at hun gjorde noen nyttige erfaringer i starten av doktorarbeidet.

– Det skrevne ord hadde vært mitt teoretiske erfaringsfelt fram til da. Jeg hadde også jobbet som journalist. Derfor trodde jeg at jeg kunne forholde meg til nyreligiøse grupper som om de var tekster. Men jeg fant raskt ut at skulle jeg få noe til, måtte jeg bli feltarbeider og lære håndverket til en etnograf. Jeg måtte være aktivt tilstede blant de menneskene jeg skulle forske på, ikke bare studere

deres teologier og selv-framstillinger. Derfor valgte jeg å reise til den gruppen jeg skulle studere, en gruppe som kaller seg «heksere» og som holder til i San Francisco.

– Da erfarte jeg noe nytt. Først og fremst at forskning ikke er noen «menneskerett». For hvorfor skulle disse menneskene la seg studere av meg? Med hvilken rett var jeg blant dem? Og hvordan kunne enkeltmennesker i en motkulturell bevegelse gi meg tillatelse til å forske på bevegelsen som sådan? De heksene som kaller seg «Reclaiming» stiftet sitt eget samfunn tidlig på 1980-tallet. I tillegg er de feminister og økologer og svært kritiske til det bestående, amerikanske samfunnet. En viktig grunn til at de kaller seg «heksere», er en følelse av solidaritet med ofrene for inkvisisjon og kjetterbål. Og på mange måter ser de på seg selv som ofre for det undertrykkende i modernitetens samfunnsstrukturer, kjønnsmodeller og religiøsitet i dag. Ordet «heks» blir derfor et symbol for alle typer undertrykkelse. Deres generelt kritiske holdning rammet også meg: ville min tilstedeværelse tjene deres sak? Eller ville gruppen tape på det?

Jone tenker seg om før hun fortsetter. En slurk kaffe klarer tanken og minnet, og hun forteller litt om møtet med gruppen hun ble en del av under feltarbeidet. – Husk, der kom jeg som teolog og representant for kristen religion med notisblokk, båndopptaker og fotoapparat kjekt og greit i bagasjen. Bortsett fra at de hadde all grunn til å lure på om en

teolog kunne gjøre feltarbeid og studere dem «saklig», hadde de strenge regler for at slike aktiviteter overhodet ikke skulle forekomme. Mange hadde oppdiktede navn og trengte å skjule sin identitet. Å kalle seg heks er jo ikke akkurat noe springbrett til arbeidslivet! Kamerate kunne jeg bare pakke bort med en gang. I høyden fikk jeg lov å ta bilde av deres altere eller av store grupper på lang avstand.

Sensitivitet

Jone Salomonsen reflekterer videre omkring forskjellen på å studere en teologisk tekst og det å forske på mennesker. – Teologens materiale har tradisjonelt vært tekster, gjerne gamle, betydningsfulle tekster. Faget er dessuten kritisk, og dyrker en form for rasjonalitet som ser etter konsistens og logisk argumentasjon.

Gjennom et feltarbeid etableres et materiale som har en annen karakter. Det er mer sammensatt, har en rekke ulike nivåer og er fullt av motsigelser. For menneskers levde liv henger ikke umiddelbart sammen som en tekst. Og dersom vi reduserer livets mange semantikker til «tekst», vil den ikke være konsistent utfra vanlige teologiske kriterier. Dessuten er mennesker forskjellige. I en slik sammenheng er det viktigst å være åpen og sensitiv for mangfold, og vite at det hele tiden er noe jeg ikke forstår, ikke får tak i.

I møte med heksene måtte jeg også stille spørsmålstegn ved min (teologiske) hang og rett til å være «kritisk». Jeg hadde «argumentert meg inn» et sted jeg ikke hørte til for å kunne frambringe ny kunnskap om et nytt sosialt/religiøst felt. Med hvilken rett og i hvor stor grad kunne jeg også være kritisk til det jeg observerte? Hvis folk tillitsfullt inviterer deg inn i stua og byr på det de har, hvor etisk holdbart er det da å radbrette det du har fått, straks du kommer på utsiden? Slike spørsmål stiller ikke teologer, det er det stort sett bare empirikere som gjør. Derfor har det vært enormt lærerikt for en teolog å møte heksene «live» og prøve å forstå ting jeg er uenig i, eller kanskje til og med ikke liker. Å gjøre feltarbeid er å påberope seg en slags gjestfrihetens lov, og den loven regulerer også hva som kan sies om/fra møtet. Ellers vil verten oppleve det som et bakholdsangrep på sine verdier, og relasjonen måtte brytes. Det må den selvfølgelig noen ganger, spesielt dersom vi møter overgrep og undertrykkelse som ikke

kan forties. Antropologen Roger Keesing har en gang sagt, «I recognize a good life when I see one». Det kan være å ta munnen for full, men de fleste bestreber seg på å leve gode liv. Det gjør i alle fall heksene, og det har jeg forsøkt å vise både analytisk og empatisk.

– *Du forteller at gruppen levde i opposisjon til mange aksepterte normer, blant annet seksuelle. Hva ville du gjort hvis du ble vitne til eller fikk høre om noe ulovlig, for eksempel voldtekt?*

– Dette er harmløse mennesker, så det slapp jeg heldigvis. Men det er klart det kunne ha skjedd, der som andre steder. Dersom jeg hadde opplevd noe slik, ville jeg ha bidratt til å få saken fram i lyset, eventuelt støttet offeret i å anmelde forholdet, og heller risikert å komme på kant med folk og få forskningen min «ødelagt». Jeg skal tross alt leve videre med meg selv etterpå. Å være forsker betyr ikke at vi tar pause fra ansvaret for «den andre», eller at vi kan melde oss ut av de normer og regler som gjelder for mellom-menneskelig samkvem. Vi har ansvar, her som ellers – og også for det som foregår under vårt feltarbeid, mens vi observerer, mens vi deltar. Men i de tilfellene vi studerer mennesker som lever på grensen til loven, kan det opplagt bli et dilemma. Dette synes jeg er for lite diskutert i forskersamfunnet.

Allerede på det første komitémøtet diskuterte vi nødvendigheten av å måtte ta i bruk skjønn for å treffe gode vedtak, i tillegg til det som ligger klart i retningslinjene. Bruk av skjønn gir rom for differensiering fra situasjon til situasjon, men også for vilkårlighet. «Skjønn» versus «prinsipper» er en pågående etisk diskusjon, som komiteen også må forholde seg til.

Makt og kjønn

Jone Salomonsen er feminist og opptatt av makt og kjønn. Hun ytrer seg slik på hjemmesiden til komiteene: « – kjønn er et lite synlig begrep i den forskningsetiske refleksjonen som preger retningslinjene.» Jeg ber henne utdype dette nærmere.

– Kjønn er nevnt i de forskningsetiske retningslinjene som en variabel man må ta hensyn til. Men da beskriver man kjønn som en numerisk faktor, altså at det skal være like mange menn som kvinner. Jeg synes det er viktig å få fram at kjønn er en sammensatt

konstruksjon, en «ulikhet» med mange dimensjoner, som både springer ut av og er bakgrunn for våre erfaringer. For eksempel vil resultatet av en feltundersøkelse påvirkes av om studierelasjonen er en mann/mann, kvinne/kvinne, barn/voksen relasjon. I tillegg inngår makt-elementet i alle menneskets relasjoner, derfor også i relasjon mellom kjønn og i relasjonen mellom forsker og intervjuobjekt.

Jone Salomonsen blir med ut for en vårlig fotografering, mens vi avslutter samtalen. Fuglene kvitrer og sola er altfor skarp til at fotografen er fornøyd. Men teologen lar seg ikke distrahere. Hun vil gjerne ha fram noen viktige punkter til sist. – Vi må jobbe for å gjøre komiteenes arbeid mer kjent. Jeg vet at jeg også har ansvar for det. Blant annet burde de etiske retningslinjene inn i den obligatoriske undervisningen på masternivå. Forskning er først og fremst et håndverk, og etikken bør være en del av verktøyet. Her på TF er de etiske retningslinjene pensum på høyere grad fra høsten av, sier teologen fornøyd før hun fortsetter.

– Forskningsetikk handler om mye, ikke minst om hensynet til tre viktige ting: Det enkelte mennesket, samfunnet og forskersamfunnet. Vi forstår lett at det å endevende en grav både kan støte de gjenlevende, gjøre noe

med våre holdninger til døden, og dypest sett være etisk problematisk overfor den døde selv. Men hva med matematikeren og hennes tall? Hun har vel også et etisk ansvar for det samfunnet hun lever i, og for relasjonen mellom dette og den kunnskapen hun frambringer? Jone Salomonsen undrer og vet at komitéarbeidet i hvert fall blir utfordrende. – Jeg gleder meg til å bidra i dette viktige arbeidet, sier hun og forsvinner ned i sitt lille kontor «under» jorda uten vårsol, men med sol i blikket. ■

En reise i etiske dilemma

«Fotografi handler om å møte. Møte mellom deg som fotograf og det du velger å rette kameraet mot. Denne fotografiske workshopen handler om hvordan vi håndterer slike møter, hvilke valg vi gjør og hvordan den andre part forstår oss. Kort sagt: hvordan løse etikken, estetikken og teknikken?»

TEKST OG FOTO: LISE EKERN

Disse ordene er med meg der jeg vandrer rundt på workshopens første dag i Marrakech, en av de eldste byene i Marokko. Lite vet jeg om hvilken læring og prosess som ligger foran meg. Fotografene, som skal være mine rådgivere og læremestere, er Morten Krogvold og Tom Hatlestad. Begge har fotografert mye i u-land – spesielt Afrika.

Solen er på vei til å stå opp, men rundt meg myldrer det allerede av liv; mopeder, sykler, eselkjerrer med høye lass av varer som skal inn til torget, biler og mennesker. Jeg ser flest menn, noen i vestlige klær, men mange med de karakteristiske hettekjortlene – *jallaba*. Egentlig tenker jeg på hyrdene på marken, når jeg ser dem. Og det er ikke så rart – for på veien til Marrakech kjørte vi gjennom landområder hvor vi så flere sauegjetere med flokkene sine. De hadde hyrdestav og kjortel – akkurat som i bildene fra Bibelhistorien.

– Det finnes grenser for når jeg fotograferer. Det sa Morten Krogvold da han var på oppdrag for hjelpeorganisasjonen «Care». Han fotograferte ikke et døende barn i sine mors armer, men han fotograferte en døende kolerasyk kvinne. Hun hadde sagt ja.

Kvinnene ser jeg ikke så mange av denne morgenen. Det får jeg også en forklaring på etter å ha vært i byen noen dager. De kommer først fram utover dagen og mot solnedgang.

Da fylles plassen foran moskeen med kvinner og barn. Barna løper og leker, kvinnene sitter og snakker eller ser. Noen har dekket ansiktet så bare øyne synes, men de fleste har tørkle og lang kjortel.

Sjelden har jeg sett så mange mennesker som sitter igjennom dagen. Det gir en egen ro å se at det faktisk går an å sitte uten å måtte gjøre noe. Et ganske fremmed syn i vårt eget land, der de fleste løper så fort de kan – presset godt sammen av tidsklemma. Jeg vet at mange i Marrakech sitter, fordi de ikke har arbeid. Faktisk er det ca. 40 % arbeidsledighet. Men de sitter også fordi begrepet «tid» har et annet innhold, det betyr nødvendigvis ikke å løpe videre.

MIMOUNA OG ABDIL – *begge sa JA til å bli fotografert, men først etter at vi hadde etablert kontakt.*

Klikk og etikk

Jeg går inn i denne nye verdenen med et kamera på magen. Jeg skal fotografere, og jeg skal nærme meg mennesker som kanskje ikke har lyst til å bli tatt bilde av i det hele tatt. Det erfarer jeg fort. Allerede denne første morgenen prøver jeg meg, men blir blankt avvist. Da er det jeg spør meg selv: Hvordan skal jeg greie å ta et eneste fotografi? Magefølelsen sier til meg at dette ikke blir lett.

Jeg, som til daglig sysler med etiske dilemmaer, ser plutselig en klar etisk sammenheng. I forskningsetikken diskuterer vi hva som er etisk korrekt når det skal forskes på prøver tatt fra mennesker, eller hva som er tillatt å gjøre når observasjon av mennesker er en del av

ORD OG BILDER ER MEKTIGE VÅPEN, MISBRUK DEM IKKE!

Dette er ord som er hentet fra pressens «Vær varsom-plakat». Noen viktige punkter vedrørende bruk av bilder er gjengitt nedenfor.

Fra Vær Varsom-plakaten:

4.3 Vis respekt for menneskers egenart, privatliv, rase, nasjonalitet og livssyn. Fremhev ikke personlige og private forhold når dette er saken uvedkommende.

4.10 Vær varsom med bruk av bilder i annen sammenheng enn den opprinnelige.

4.11 Vern om det journalistiske fotografiets troverdighet. Bilder som brukes som dokumentasjon, må ikke endres slik at de skaper et falsk inntrykk. Manipulerte bilder kan bare aksepteres som illustrasjon når det tydelig fremgår at det dreier seg om en montasje.

4.12 For bruk av bilder gjelder de samme aktsomhetskrav som for skriftlig og muntlig fremstilling.

Mer info om presseetikk:

<http://www.presse.no/etikk.asp>,

<http://www.presse.no/varsom.asp>

forskningsprosjektet. Å fotografere er en handling som også «tar» noe fra et menneske. Jeg, som fotograf, vil fange et blick, en følelse, en gest. Det ene menneskets uttrykk i ett øyeblikk. Et klikk fra mitt kamera og øyeblikket blir evig – på min film.

Trolldom og «det onde øyet»

Senere på dagen får jeg mer kunnskap om hvorfor det kan bli ekstra vanskelig å fotografere her. Thor Arne Hauer, som har bodd i Marrakech i mange år og er en av arrangørene av kurset, gir oss en innføring. I følge Koranen er det haram (synd) å kopiere Allahs skaperverk. Derfor ser man verken skulptur eller avbildning av mennesker og dyr i kunstverk. Slik kan det være en religiøs begrunnelse for motstand mot fotografi.

Men også trolldom og forhekseelse – *seeher* – betyr mye i den marrokanske hverdagen.

Denne overtroen sitter dypest hos de som er fattige og uten utdanning. De overtroiske ser på fotografiet som et virkemiddel som kan forhekse et menneske. Eieren av bildet har en slags makt over den som er avbildet. Av frykt for å bli forhekset er det ikke uvanlig at personer man er blitt uvenner med, ber om å få bilder av seg selv tilbake. Mange frykter rett og slett at fotografiet kan bli brukt mot dem. Slik kunnskap er det godt for meg som fotograf å ha kjennskap til.

Frykten for ondskaperen sitter dypt i forbindelse med overtro. «Det onde øyet» oppfattes av noen marokkanere som djevelen selv, og det er selve øyet som overfører ondskaperen. Før i tiden var spesielt blå øyne fryktet. Det er ikke utenkelig at kameraet kan oppleves som et slags uttrykk for dette onde øyet, og dermed kan skape frykt hos noen. Som en del av overtroen, mener man at spe-

sielle symboler beskytter mot ondskap. En amulett, for eksempel Fatimas hånd, båret rundt halsen er et slikt symbol. (Fatima er Muhammeds datter.) Et annet symbol, som er malt på murvegger her og der, er avtrykk av en hånd med fem fingre. Fem regnes som et lykketall, og avtrykket av hånden har derfor symbolsk kraft.

Etiske dilemma i kø

Etter hvert som dagene går i kampen om fotografiet i en fremmed kultur, møter jeg utfordringene som for meg blir etiske dilemmaer. Både religion og overtro kan være grunn-

► ner til at noen sier nei. Hvor mye skal jeg la dette styre i mine fotografiske valg? Og videre – skal jeg for eksempel fotografere en tigger i fillete klær i en bakgate? Øyeblikket er der. Slik han sitter trer han fram som en vakker form i forhold til lyset og bakgrunnen, og jeg ser skjønnheten i ansiktet hans. Det vil kunne

for meg uakseptabelt. Jeg erkjenner at min vei for å skape et uttrykk må skje gjennom tid og respekt for menneskene jeg møter.

Allikevel skjer det – at jeg tar noen bilder uten lov. Hvorfor? Valget jeg gjør avhenger av situasjonen. Jeg erfarer at vanskeligheten oppstår i det øyeblikket jeg drives av å

Dette beskriver at riktig eller galt ikke kan bestemmes på forhånd. Dilemmaene står i kø: Hvor går grensen mellom oppgaven som formidler, ansvaret for meg selv i forhold til å skape et fotografisk uttrykk, og det å vise objektet den respekten som er etisk korrekt? Virkeligheten forklares best gjennom disse ordene fra en annen kursdeltaker: – Jeg hadde aldri tilgitt meg selv om jeg ikke hadde tatt det bildet!

Heldigvis er det slik at de fleste av dem som oppdager at jeg har fotografert, gir meg velsignelse i etterkant. Et smil og et unnskyldt gjør bot for skaden. Da kan det også skje – at den første «litt ulovlige» fotograferingen, fører til nye, spennende møter – med eller uten fotoapparat. Men en grense er klar for meg: Jeg fotografierer ikke når noen sier nei!

Møte med Abdil

En dag går jeg inn en dør, blir budt deilig marokkansk mint-te og oppnår en inderlighet i møte med fine mennesker. Min helt spesielle venn blir Abdil, en gammel mann som er vaktmester for skolebarnas sykler. Han holder til i en liten hytte hele dagen, og det er der vi har våre fotoseanser. Der blir jeg budt på mat, der kommuniserer vi uten å forstå hverandres språk, der fotografierer vi. Jeg ser at han har avtrykk av hender på veggene i hytta si – til beskyttelse mot det onde øyet. Tydelig nok ser han ikke noe skummelt i at jeg fotografierer ham. Tvert imot ser han ut til å glede seg hver dag over å få fine kopier. Og han ler høyt av å se seg selv. Kreativ er han også og forslår en dag at han skal klatre opp i treet for å bli fotografert. Og selvfølgelig gjør jeg det.

Det beste jeg kan gi ham er bilder og ellers dadler, mandler og te – som er vanlig skikk når man er gjest og får gode måltid. Etter

Latifa, uredd for fotografiets «onde makt».

bli et estetisk fotografi. Jeg spør om lov, men han rister på hodet. Kanskje han føler det nedverdiggende at noen ser hvor fattig han er? Men så vifter han plutselig med hendene, sier «dirham, dirham» – altså penger, penger. Skal jeg gjøre meg så liten at jeg «tar» et bilde av ham bare fordi han er helt avhengig av mine penger for å overleve? Nei, det bildet tar jeg ikke – men jeg legger gjerne en mynt i skålen hans. Bruk av penger for å få et fotografi blir

«måtte» ta et bilde samtidig med at jeg ønsker vise respekt. Noen ganger kan min etiske grense flyttes; fotograferingen og etikken går i kamp. Den amerikanske psykologen Rollo May kaller dette et møte med kreativiteten. Han skriver i sin bok «Mot til å skape»: «Det kreative møtet er en frivillig anstrengelse som kjennetegnes av engasjement. Den som skaper er opplukt, fanget av situasjonen. Intensiteten er betegnende.

hvert fikk jeg nyss om at han er glad i en røyk. Da jeg kom til ham siste dag, fikk han en pakke sigaretter. Jeg glemmer ikke det blikket, da han raskt tente røyken og tok et skikkelig drag. Det var nytelse og et stort smil.

Dette møtet med Abdil lærte meg mye som fotograf og menneske. Vi behandlet hverandre med respekt. Jeg fikk ta bilder, og han fikk bildene. Det er mitt ansvar hvordan jeg behandler fotografiene videre. I Norge finnes det lover og regler om det. (Les mer i faktabokser). Men for meg er det viktigste at jeg bruker de fotografiene slik Abdil og jeg er enige om.

Refleksjon

Etter en uke i Marrakech med kamera på magen, har jeg opplevd det pussige paradoks: Kameraet er mitt verktøy og kan gi meg innpass, men kan samtidig være til hinder for at jeg får tatt akkurat det motivet jeg vil. Teknikken kan jeg lære, estetikken kommer hvis man arbeider med etikken som følgesvenn. Utfordringen er å få alle brikkene til å spille sammen i øyeblikket, et øyeblikk som aldri kommer tilbake, men som filmen i kameraet kan ta vare på.

Med ny innsikt og fotografisk kunnskap er jeg på vei tilbake til Norge. Jeg ser for meg en kontrast: Hva ville en familie, som sitter rundt middagsbordet et sted i landet vårt, sagt den dagen det ringte på døra og en marokkaner med kamera sto utenfor? – Kan jeg fotografere når dere spiser middag?

Jeg vet ikke svaret, men jeg vet at en fin gammel mann i Marrakech serverte meg god middag og har et helt album med bilder av seg selv. ■

GOD SKIKK VED BRUK AV FOTOGRAFI

Det er lover i Norge som regulerer bruk av foto og hvordan foto skal bevares*. Noen viktige punkter er verdt å merke seg:

- Personvern
- Bruk av skjønn
- Krav til gjengivelsens kvalitet
- Kreditering av fotograf og billedsamling

Personvern

Problemet er mest aktuelt i forbindelse med bilder av mennesker. Åndsverkslovens personvernbestemmelser setter strenge begrensinger for bruk av portretter og andre bilder med mennesker som hovedmotiv. Slike bilder skal ikke gjengis uten samtykke fra de avbildede. I tillegg kommer også regler om fotografens rettigheter.

Bruk av skjønn

Selv om materialet ikke er vernet eller klausulert, må det utøves skjønn i forhold til den sammenhengen bildene skal brukes i. Brukssammenhengen kan gi uønsket meningsinnhold til bilder av steder og situasjoner. Spesiell varsomhet må vises i forbindelse med motiver som har med sykdom, ulykker og død å gjøre. Likeledes kan noen motiver kreve beskyttelse, som for eksempel bilder fra nazistiske organisasjoner under 2. verdenskrig.

Gjengivelsens kvalitet

For fotografiene og fotografen skal ytes rettferdighet, må gjengivelsen bli av en slik kvalitet at den ikke rammer fotografens omdømme. Fotografens intensjon og bildets meningsinnhold må heller ikke endres ved beskjæring.

Kreditering av fotograf og billedsamling

Åndsverkloven slår fast at fotografen har krav på – i samsvar med god skikk – å bli navngitt. Likeså hvis fotografiet er hentet fra en billedsamling. Er ikke fotografens navn kjent, skal man skrive «fotograf» ukjent. Da viser man at man har et bevisst forhold til opphavsrett.

* Kilde: *Rettigheter og fotografi*, Tidsskrift fra Norsk museumsutvikling 7 : 2000
<http://www.abm-u.no/publisert/fulltekst/nmu7-2000/nmu7-2000.pdf>
 Åndsverksloven: <http://www.lovdato.no/all/nl-19610512-002.html>

Er forskning et snobbeord?

Innledere var Magnus Rindal, NOVA, Per Schreiner, ECON Senter for økonomisk analyse og Matthias Kaiser, sekretariatsleder fra Den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og teknologi (NENT). De hadde forskjellig vinkling til begrepet «oppdragsforskning».

Magnus Rindal

– lite skille mellom oppdragsforskning og annen forskning

Rindal var opptatt av å skille de forskjellige begrep fra hverandre. Han mente det var vesentlig for diskusjonen og definerte slik:

Hva er forskjellen på begrepene forskning, grunnforskning, oppdragsforskning, konsulentoppdrag og utredning? Betyr forskjellene noe? Ja, mener noen – nei, mener andre. Alt dette er ord som kan brukes om samme sak. Og etiske utfordringer finnes uansett definisjon. Det ble klart på et seminar arrangert av Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA) tidligere i vår. Tittel på seminaret var «Oppdragsforskning og etikk», og debatten gikk friskt blant aktørene.

TEKST: LISE EKERN

- **Forskning** betyr arbeid av original karakter som frambringer ny kunnskap.
- **Grunnforskning** er som regel ikke knyttet opp mot en spesiell bruksverdi og har ikke som mål økonomisk gevinst knyttet til en spesiell oppdragsgiver.
- **Oppdragsforskning** er gjerne eksternt finansierte prosjekt med problemstillinger knyttet til bruksverdien av prosjektet.

Han pekte videre på at det er viktig å være oppmerksom på uheldige bindinger innenfor forskningsmiljøene. – En forsker har samfunnsansvar, hevdet han. – Det er et viktig forskningsetisk prinsipp. Oppdragsgiver skal ikke styre resultat som kommer ut av et avtalt prosjekt. – Jeg mener at forskerens ansvar går så langt at han skal avbryte et prosjekt som han underveis oppdager er uetisk, selv om oppdragsgiver eventuelt skulle motsette seg dette.

Rindal konkluderte med at forskning er forskjellig fra konsulentarbeid. Når det gjaldt etikk, syntes ikke han det var noe poeng å skille mellom ulike typer forskning, om det så var grunn-, anvendt- eller oppdragsforskning. All forskning skal forholde seg til vitenskapelige normer og forskningsetiske prinsipper når mennesker, miljø eller samfunn blir berørt. Slik kan forskersamfunnet bevare tillit i befolkningen.

Per Schreiner

– forskning er et snobbeord

Det er ikke så viktig om arbeidet kalles forskning eller ei, mente Per Schreiner og hevdet at forskning er et uklart snobbeord. Selv mener han at ordet kunnskapsproduksjon eller kunnskapsutvikling er bedre. Etske retningslinjer er viktige, men ikke nødvendigvis de samme, for alle formene av kunnskapsutvikling.

– Jeg ser selvfølgelig at når kunnskapsutviklingen kombineres med økonomisk eller politisk makt, oppstår etiske utfordringer lettere enn når slike krefter ikke er inne i bildet. Derfor trenger markedet spilleregler og likeså akademia, hevdet Schreiner. – De sterke får ofte for stor makt til å sette dagsordenen. Videre mente han at fristen til å jukse kan være like stor i akademia som i den kommersielle verden.

Han var ikke enig i de krav enkelte miljøer stiller til publisering av utredninger. Ikke alle interne utredninger utført i et departement, en organisasjon eller en bedrift kan kreves offentliggjort, og tilsvarende må det være greit at en oppdragsgiver får bestemme over

Matthias Kaiser

– oppdragsforskning kjennetegnes ved et bindingsforhold mellom oppdragsgiver og oppdragstaker

Kaiser kunne på seminaret offentliggjøre en trykkvarm rapport om Oppdragsforskning. Den er resultat av et større prosjekt som har pågått noen år. Målet var å utrede oppdragsforskningens vilkår i Norge.*

Hvorfor skulle ut oppdragsforskning fra andre typer kunnskapsarbeid? spurte Kaiser. Han fastholder at det er viktig å skille de forskjellige begrepene fra hverandre. – Konsulentoppdrag er noe annet enn vitenskapelig forskning, sa han. – Oppdragsforskningens natur gjør at det oppstår spesielle utford-

– Rapporten inneholder resultat om forhold vi ønsker å gjøre noe med. Derfor kommer vi med forslag til tiltak som kan bidra til mer åpenhet, kvalitet og etterrettelighet. Og mest av alt håper vi rapporten fører til debatt på de arenaer der debatten bør gå. Seminaret her i dag er jo et bevis på at noe er i gang, avslutter han med et smil. ■

*Rapporten kan bestilles på tlf.: 23 31 83 00

Les mer: <http://www.etikkom.no/HvaGjorVi/Publika sjoner/OF>

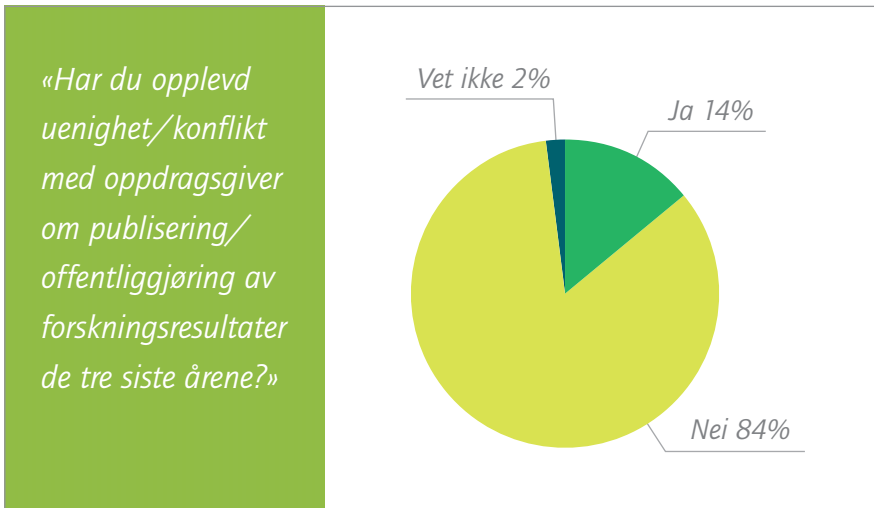

Diagram fra rapporten om oppdragsforskning

eksterne utredninger bestilt fra et institutt eller en konsulent.

– Personlig tror jeg ikke det er så farlig hvis utredningsrapporter ikke blir offentliggjort, hvis det er i henhold til avtalen, vel og merke, fastslo økonomen, som også er nyvalgt medlem i forskningsetisk komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH). – Men det må ryddes opp i uklare avtaler. For eksempel er vi i ECON nøye med at hvis en oppdragsgiver vil påberope seg våre konklusjoner, må hele rapporten gjøres offentlig. Og han tilføyer at ECON gjerne vil publisere mer – det både øker anseelse, reduserer mistenksomhet og øker tillit. Tillit er viktig for alle, det blir en kommersiell verdi.

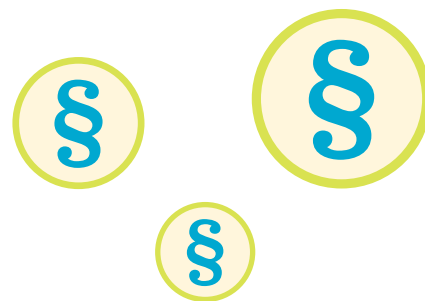
ringer. Vitenskapelig kvalitet og åpenhet mot samfunnet er verdier som lett kan bli truet.

– Hvis resultat blir holdt tilbake, fordi oppdragsgiver for eksempel ikke er fornøyd med sluttproduktet, begås det et absolutt brudd i forhold til forskningsetiske prinsipper (se ill.). Det er med til å forringe både forskningens kvalitet, og dermed samfunnets tillit til forskningen. Matthias Kaiser er tydelig i sin argumentasjon på dette punktet.

Han viste videre til funn i rapporten som kan bekrefte at konflikter mellom oppdragsgiver og forsker forekommer. Dagens økte press i forhold til kommersialisering er også en faktor som utfordrer forskningsmiljøene i forhold til «å holde sin sti ren».

Faksimile fra Aftenposten 6. mai 2003

Vil paragrafene styre forskningsetikken?

I Sverige avventer forskersamfunnet resultatet når regjeringen skal behandle proposisjon 2002/03:50: «Etikprövning av forskning». Lovutkastet skal legges fram før sommeren, men kommer tidligst til å kunne gjelde fra 2004. Loven skal regulere etikkvurdering av forskning på mennesker og foreslår en ny organisering av det forskningsetiske komitésystemet. Proposisjonen har så langt møtt mye kritikk - spesielt med hensyn til manglende sanksjonsmulighet, og at komiteene er foreslått ledet av jurister.*

TEKST: LISE EKERN

Hovedinnhold i forslaget

All forskning som omfattes av lovforslaget skal etikk-godkjennes. Det betyr at prosjektet skal være vurdert av forskningsetisk komité etter angitte punkter i loven basert på Helsinkideklarasjonen.

Forslaget innebærer at vurderingen skal gjøres av regionale nemder for forskningsetikk. De skal være selvstendige i sin beslutning. Hver regional nemd skal være delt i avdelinger som skal være ledet av hver sin dommer, eller av en som har vært dommer. Ti deltakere skal ha vitenskapelig bakgrunn og fem skal være lekfolk. Regjeringen skal – i følge forslaget – oppnevne alle.

Det skal være mulig å påklage en uttalelse fra en komité av forskeren selv. Hvis det er uenighet i komiteen, kan mindretallet kreve at avgjørelsen tas av en annen og ny instans: en sentral nemd for forskningsetikk. Denne nemden skal også ledes av en dommer, men ha bare fire medlemmer med vitenskapelig kompetanse og to lekfolk. Disse skal også utnev-

nes av regjeringen. Deres beslutning kan ikke påklages.

Den sentrale nemden er tiltent å ha tilsynsansvar i forhold til at loven etterleves. Det betyr at de har hjemmel til å anmelde en forsker som har brutt loven. Da blir det en sak for forvaltningsdomstolen. Som straff foreslås bøter eller fengsel opptil seks måneder.

Kritikk i Sverige

Forslaget om at nemdene skal ledes av jurister, har møtt kraftig motstand. Denne kritikken kommer særlig fra de som sitter med forskningsetisk arbeid i dag og vet hva det innebærer. Lars-Erik Rutquist, som har arbeidet med forskningsetikk i ni år og er leder av regional forskningsetisk komité ved Karolinska instituttet, er klar i sin uttalelse til Dagens Forskning: – Når komitéene skal ledes av jurister, kommer komitéarbeidet til å forandres. Han har blandete følelser med tanke på en slik utvikling. – Slik det er i dag, fungerer møtene på grunn av sin tverrfaglighet som

seminarer. Som deltaker får man faglig påfyll gjennom sakene man behandler. Han er redd noe av denne funksjonen blir borte hvis juristene blir flere. Det kan bli en samling av etikkpoliti, som er mer opptatt av paragrafer og jus enn de egentlige etikkspørsmålene, mener han.

Kritikken i Sverige er også rettet mot hvordan tilsyn og sanksjoner skal gjennomføres. Dette er ikke godt nok løst i det nye forslaget, mener Harriet Walberg-Henriksson, hovedsekretær i det svenske Vitenskapsrådet for medisin. Hun er ikke så bekymret for medisinsk forskning, for innenfor det fagområdet får man ikke publisert noe resultat uten godkjenning fra etisk komité. Men på områdene sosiologi og psykologi tror hun det vil bli vanskelig å gjennomføre kontroll. Man spør seg i Sverige om det i det hele tatt er mulig å overvåke forskningen, og er det ønskelig? Strevet med å lovfeste komitésystemet kan få den følgen at etikkarbeidet blir til politiarbeid. Og hvordan skal kontrollen fungere. Skal man ta stikkprøver? I dag fungerer det slik at forskeren og hans miljø er de nærmeste overvåkere.

Spørsmålene er mange, og flere mener debatten i Sverige ikke har tatt nok tak i diskusjonen om tilsynsfunksjonen. Det er selve organiseringen av etikkssystemet som har fått størst plass. I skrivende stund (mai 2003) er loven enda ikke behandlet. ■

* Les mer:

<http://utbildning.regeringen.se/publikationerinfo/pdfaktabl/2003/u03.003.pdf>

Kommentar fra Hanne Inger Bjurstrøm i referansegruppen

Det inngår selvfølgelig i referansegruppas arbeid å kartlegge hvordan man regulerer det forskningsetiske arbeidet i andre land. Som et ledd i dette har vi blant annet sett på det svenske forslaget til lov på området. Så vidt jeg forstår har forslaget møtt mye motbør blant de berørte partene i Sverige, og mye tyder på vel på at dette ikke vil bli vedtatt i den form det nå foreligger. Uten å forskutere referansegruppas endelige konklusjoner, som fortsatt befinner seg på et diskusjonsstadium, er det ingen grunn til å tro at vi vil ende opp med å anbefale et tilsvarende system som det man foreslår i Sverige.

Et hovedspørsmål for oss er hvorvidt komité-systemet og et eventuelt uredelighetsutvalg bør nedfelles i en lov, herunder hvorvidt en eventuell lov skal regulere nærmere hvordan disse organene skal sammensettes, og hvilke saksbehandlingsregler som bør gjelde for deres arbeide. Ansvarsfordelingen mellom et uredelighetsutvalg og de forskningsetiske komiteene utgjør et sentralt vurderingstema i denne sammenheng. Likeledes står arbeidet med å definere hva som skal omfattes av begrepet «uredelighet», og således være gjenstand for uredelighets-utvalgets myndighet, sentralt i vårt arbeide. Et system som inne-

bærer at de forskningsetiske komiteene i henhold til lovverket skal være ledet av en jurist, har jeg personlig lite til overs for. Det er her forskningsetikken, og ikke jussen, som bør være førende. Etter min mening er det likevel viktig at juridisk kompetanse er representert i disse komiteene også for fremtiden. Jeg finner det langt mindre betenkelig at et uredelighetsutvalg ledes av en jurist/dommer. Behovet for dette vil imidlertid avhenge av hvilke kompetanse og virkemidler som blir tillagt et slikt organ. Hvilke endelige anbefalinger som referansegruppa vil komme med på disse punktene gjenstår det imidlertid fortsatt å se. ■

HVA SKJER I NORGE?

Utdannings- og forskningsdepartementet (UFD) har startet et arbeid med å utrede om – og i tilfelle hvordan – det norske forskningsetiske komitésystemet bør lovfestes. En referansegruppe er opprettet i dette arbeidet. Departementet skal samtidig vurdere behovet for og konsekvenser av en eventuell lovhjemling av det foreslåtte uredelighetsutvalget. Resultatet av arbeidet forventes sendt på høring høsten 2003.

Arbeidet skal ta utgangspunkt i St.meld. nr. 39 (1988-99).

Mandatet til prosjektgruppen har flg. hovedpunkter:

- 1) vurdere behovet for og konsekvensen av en lovhjemling av etikkomitésystemet (nasjonale og regionale komiteer) i Norge, sett i lys av utviklingen i andre land
- 2) vurdere nærmere behovet for og konsekvensene av lovhjemling av det foreslåtte uredelighetsutvalget
- 3) vurdere arbeidsdelingen mellom de nasjonale forskningsetiske komiteer og uredelighetsutvalg, med eventuelle mandatendringer for komiteer og utvalg
- 4) utforme et lovforslag om hjemling og organisering av det forskningsetiske systemet i Norge
- 5) anslå eventuelle økonomiske og administrative konsekvenser av forslagene

Medlemmer av referansegruppen, oppnevnt av UFD:

- Professor Georg Høyer, den nasjonale forskningsetiske komité for medisin, NEM
- Professor Torben Hviid-Nilsen, den nasjonale forskningsetiske komité for naturvitenskap og humaniora, NENT
- Dommer Hanne Inger Bjurstrøm, Arbeidsretten
- Rådgiver Ingrid Renolen, Helsedepartementet
- Rådgiver Elisabeth Vigerust, Arbeids- og administrasjonsdepartementet
- Seniorrådgiver Astrid Flesland, Datatilsynet
- Avdelingssjef Jan Dietz, Norges forskningsråd
- Professor Hans Chr. Bugge, Universitets- og høgskolerådet
- Redaktør Magne Nylenna, Det nasjonale utvalg for vurdering av uredelighet i helsefaglig forskning

Les mer:

<http://www.etikkom.no/Etikkom/Nyheter/110303B>

http://www.forskningsradet.no/omnfr/strategi/hva_gjor_vi/uredelighet/uredelighet.html

DNA-vaksiner

– hvilke etiske utfordringer står vi overfor?

Hva skjer når modifiserte gener brukes i en vaksine og injiseres i et dyr? Blir dyret å regne som genmodifisert? Dagens genteknologilov kan tolkes som et ja på det spørsmålet. Virker da loven etter hensikten? Bioteknologinemnda har gått inn i denne kompliserte problemstillingen og belyst hvor grensene kan og bør trekkes.

TEKST: GRETHE S. FOSS, SENIORRÅDGIVER, BIOTEKNOLOGINEMNDA

ILLUSTRASJONER: UTLÅNT FRA BIOTEKNOLOGINEMNDA

Mennesket har til alle tider påvirket arter og økosystemer i sine omgivelser. Moderne jordbruk er resultatet av årtusener med seleksjon og målrettet foredling og avl. De siste tiår har mutanter og nye varianter blitt frembrakt ved hjelp av stråling og kjemikaliebehandling. Med genteknologi er menneskets makt over naturen brått blitt betydelig større. Vi kan nå målrettet forandre dyrs og planters arvestoff, kombinere gener fra helt forskjellige arter og gjennom dette påvirke evolusjon og utvikling i mye større og raskere grad enn tidligere. Bruk av genmodifiserte organismer utenfor laboratoriet (utsetninger av GMO) er derfor restriktivt regulert i genteknologiloven. Nå utfordres vi på hvor den restriktive linjen egentlig bør ligge.

DNA-vaksiner kommer

Nye og lovende metoder for sykdomsforebygging og -bekjempelse utvikles i dag for både mennesker og dyr i form av DNA-vaksiner og genterapi. Begge baseres på overføring av genmateriale til celler i kroppen. Forsøk er i gang for å utvikle DNA-vaksiner mot malaria og AIDS. Den første DNA-vaksine for dyr er i år tatt i bruk i USA for å beskytte utrydningstruede californiske kondorer mot Vest Nil-viruset.

GMO eller ei?

Metodene som brukes ved DNA-vaksiner og genterapi nærmer seg dem som brukes for genmodifisering av organismer. Dette reiser

spørsmålet om et dyr blir å regne som en genmodifisert organisme (GMO) når det mottar DNA-vaksiner eller genterapi. I så fall trer genteknologiloven inn, og dyreprodusenter må søke om godkjenning og merke dyreproduktene GMO. Dette vil gjøre det vanskelig å markedsføre produktene.

Betydningen av en definisjon

Genteknologiloven gir i dag ikke noe entydig svar på om dyr som mottar DNA-vaksiner og genterapi, skal få betegnelsen GMO eller ikke. Hva betyr å endre en «genetisk sammensetning»? Må det en arvelig forandring til, eller er

det nok at én av dyrets celler har fått et fremmed DNA-fragment? Et klart biologisk svar på dette spørsmålet finnes ikke. Det er opp til miljømyndighetene å definere hva som er en hensiktsmessig regulering.

Komplisert

Grenseoppgangen mellom hva som er legemiddelbehandling av et dyr, og hva som innebærer en genmodifisering av dyret, vil ha mye å si for både forbrukere og produsenter. Få ønsker i dag genmodifisert norsk laks i butikene. Hvis DNA-vaksinerte dyr defineres som genmodifiserte, vil dette i praksis hindre bruk

av DNA-vaksiner for dyr, selv om disse skulle være bedre enn dagens vaksiner både for brukerne, dyrene, miljøet og produsenten. Hvis man derimot velger en liberal regulering av DNA-vaksiner og genterapi, kan man se for seg at genteknologilovens intensjoner kan omgås, for eksempel ved genterapi med gener som gir dyret helt nye egenskaper.

Kan man skille på hensikt?

DNA-vaksiner og genterapi kan forebygge og behandle sykdommer hos dyr og mennesker der det i dag ikke finnes behandling. Men vaksine- og terapibegrepet kan tøyes. Vaksineforsøk er gjort der immunreaksjoner fremkalles for å hindre rånelukt hos gris og for å gi flere lam hos sau. I forsøk med genterapi for fisk fører tilsetning av et veksthormongen til at fisken vokser vesentlig raskere enn ubehandlet fisk. Samtidig kan slike effekter oppnås uten bruk av DNA, som ved direkte tilsetning av hormoner.

Utsiktede konsekvenser

Bildet kompliseres ved at noe av det tilsatte genmaterialet kan bevege seg både rundt i dyret og ut i miljøet. Det finnes også en liten sannsynlighet for at genmaterialet kan integreres i kjønnsellers arvestoff slik at forandringen likevel kan komme til å gå i arv. Hvis neste generasjon da får en fordel i konkurransen, kan egenskapen spres videre.

Verdidebatten

Genmodifisering av organismer i naturen er i dag både intenst debattert og omfattende regulert. Problematikken rører ved verdispørsmål som engasjerer. I debatten om bruk av GM dyr er det forskjellige argumenter som fremholdes for en restriktiv linje. Noen legger hovedvekten på trygg mat, andre på at økosystemer ikke skal trues, mens andre igjen er opptatt av maktforholdet mellom utviklingsland og store multinasjonale selskaper. DNA-vaksinering og genterapi på dyr er et område der nytteverdien kan være høy og der veiing av hensyn kommer tydelig frem. De hensynene som gis størst vekt vil legges til grunn for hvilken definisjon av GMO som foretrekkes.

Hvis man vektlegger bevaring av arten, vil kanskje skillet gå på om forandringen er arve-

lig eller ikke. Hvis det er dyrets iboende verdi som er viktigst, vil endringene det innsatte genet medfører, være avgjørende, enten de er arvelige eller ikke. Hvis faren for spredning av genmaterialet til andre organismer anses som viktigst, vil det avgjørende kunne være om det fremmede DNA kan overføres til andre organismer. Er økonomi og handel viktigst, vil det være naturlig å fokusere på å ha samme regulering som våre viktigste handelspartnere.

Bioteknologinemndas anbefaling

Bioteknologinemnda ønsker at begrepet «genmodifisert organisme» ikke skal utvannes og går inn for at dyr som mottar DNA-vaksiner og genterapi som hovedregel ikke skal regnes som genmodifiserte. Nemnda ønsker imidlertid å beholde muligheten for at det kan utøves skjønn i en sak-til-sak-vurdering og anbefaling.

fale derfor at det ikke stilles et absolutt krav til arvbarhet for at dyret skal kunne kalles genmodifisert.

Fordi DNA-behandling kan gi et bredt spekter av mulige konsekvenser, ønsker Bioteknologinemnda, med unntak av to medlemmer, at DNA-behandling i form av vaksiner og genterapi reguleres i et eget kapittel i genteknologiloven, og etter lovens prinsipper om en etisk og samfunnsmessig forsvarlig bruk, i samsvar med prinsippet om bærekraftig utvikling og uten helse- og miljømessige skadevirkninger. To av nemndsmedlemmene finner det naturlig at Norge følger den reguleringspraksis som blir valgt innen EU når det gjelder DNA-vaksiner og genterapi som legemidler og mener hensynene er godt ivaretatt gjennom legemiddelregelverket. ■

FAKTABOKS

GMO er en genmodifisert organisme definert som «mikroorganismer, planter og dyr hvor den genetiske sammensetningen er endret ved bruk av gen- eller celleteknologi».

Lover

Genteknologiloven regulerer fremstilling og bruk av genmodifiserte organismer. Bioteknologiloven regulerer medisinsk bruk av bioteknologi på mennesker, deriblant genterapi.

DNA-vaksiner

DNA-vaksiner er vaksiner basert på injeksjon av modifisert genmateriale. Celler i kroppen vil ta opp genmaterialet og fra det lage en bestanddel av en mikroorganisme som gir opphav til en immunreaksjon. DNA-vaksiner kan virke spesielt godt mot virus og parasitter som holder til inne i celler.

Forskjell på DNA-vaksine og genterapi

I hovedsak skiller DNA-vaksiner seg fra mer generell genterapi ved at man ved DNA-vaksiner ønsker å få en immunreaksjon, mens man ved genterapi ofte ønsker at det tilsatte genmaterialet skal tilføre en funksjon og ikke gi en immunreaksjon.

Framtid og regulering

Med dagens definisjoner i genteknologiloven kan DNA-vaksinerte dyr bli regnet som genmodifiserte. Miljøverndepartementet har bedt Bioteknologinemnda drøfte på prinsipielt grunnlag hvordan DNA-vaksiner og genterapi på dyr bør reguleres, og hvilken status dyrene etter regelverket bør ha. Bioteknologinemnda har kommet frem til en anbefaling. Både denne og et utdypende diskusjonsnotat på temaet finnes på www.bion.no.

Sett og hørt

Nye kurs i Forskningsetikk, høsten 2003

Utdannelse innenfor etikk blant forskere begynner å bli en etterspurt vare. Derfor er det positivt at både Universitetet og Forskningsetiske komiteer nå kan tilby nye kurs fra høstsemesteret. Felles for kursene er at de er nettbaserte. Det vil si at undervisningen foregår elektronisk og slik kan tilbys for deltakere over hele landet. Studentene blir oppfordret til å ha faste møtetidspunkt på nettet. Undervisningen er i stor grad lagt opp rundt diskusjon av case. Eksamen er en skriftlig oppgave som leveres inn ved kursets slutt. Hver student får tildelt en veileder.

Det tilbys to kurs denne høsten:

1) Medisinsk forskningsetikk (5 vekttall)

Dette er et samarbeid mellom Det teologiske fakultet, Universitetet i Oslo og Den nasjonale forskningsetiske komité for medisin, NEM

Mer info: www.tf.uio.no/evu/helseetikkh2003.html
www.etikkom.no

2) Etikk for samfunnsforskere (5 vekttall)

Dette kurset settes opp for første gang og er et initiativ fra Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora, NESH. Det bygger på modellen og erfaringene fra kurset i medisinsk forskningsetikk, men er rettet mot forskningsetiske problemstillinger innenfor de samfunnsvitenskapelige fagene.

Mer info: www.etikkom.no

Hvem eier innholdet i svensk biobank?

Det ble i fjor inngått en avtale mellom biobanken Uman Genomics og Västerbotns läns landsting og Umeå universitet. Avtalen inneholdt også en felles godkjenning av hvordan banken skulle organiseres bl. a. med opprettelse av en bestemt styringsgruppe. Nå er det imidlertid oppstått en konflikt i tolkningen av eierskapet til innholdet i banken.

Biobanken ser på innsamlingen av prøver som et forskningsprosjekt, et folkehelsestudie, som drives av forskerne. De mener videre at myndighetene ikke kan overta prosjektet bare fordi det har fått en viss størrelse. Universitetsdirektøren, Jan-Erik Ökgren, ser dette på en annen måte. Han sier til Dagens forskning: – Det er ikke rimelig at enkelte forskere har kontroll over denne ressurs. Vitterlig har prøvene blitt samlet inn innenfor rammene av ulike forskningsprosjekt, men de er allikevel ikke forskernes eiendom.

Nå har imidlertid biobankens ansatte besluttet å gå sine egne veier utenom myndighetene og den tilhørende styringsgruppen. De vil forholde seg til den styringsgruppen de mener er den legitime; den som består av forskere og finansielle bidragsytere (bl.a. Cancerfonden, Vetenskapsrådet, Naturvårdsverket og WHO's cancerforskningsorgan Iarc.) Det ser dermed ut til å eksistere to styringsgrupper, forskernes og myndighetenes. Universitetets forskningsetiske komité er klar over forholdene og ber de impliserte rydde opp i dette umiddelbart. Komiteen ivaretar donorenes interesser og må godkjenne hvert uttak fra banken.

Det blir en håpløs måte å jobbe på når man skal forholde seg til to styringsgrupper. Dosent Tom Mjörndal i komiteen vil ta opp saken i et ekstramøte. De vil vurdere saken både i forhold til Codexreglene* og Helsinkideklarasjonen**. Et alternativ for komiteen kan være å bare godkjenne prosjekt som begge styringsgrupper står bak.

* Codex er et svensk nettsted for forskningsetikk

<http://www.codex.uu.se/om.html>

** <http://www.etikkom.no/retningslinjer/helsinkideklarasjonen>

(Kilde: Dagens forskning, Sverige april 2003)

Ny bok om forskningsetikk i Norge

Boken *Forskningsetikk – Beskyttelse av enkeltpersoner og samfunn* er redigert av Knut W. Ruyter, sekretariatsleder for Den nasjonale forskningsetiske komité for medisin (NEM) siden 1996. Arbeidet med boken har sitt utspring i sekretariatet for de forskningsetiske komiteene.

Forskningsetikk har siden den annen verdenskrig utviklet seg til å bli en organisert og systematisk virksomhet. Men fortsatt skjer overtramp mot enkeltpersoner og samfunn. Utfordringene er derfor store på det forskningsetiske feltet. I boken er noen av utfordringene tematisert.

Boken består av fem deler:

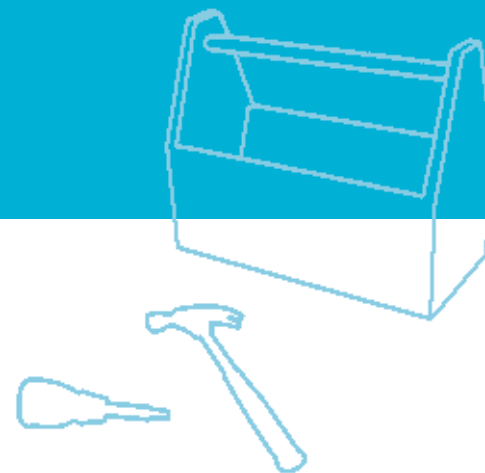
1. Den spede begynnelsen
2. Forskningsetikken finner sin veie
3. Forskningsetiske utfordringer
4. Forskningsetikk i Norden – noen ressurser
5. Eksempler på uetisk og omstridt forskning

Boken er ment som en ressurs for undervisning i forskningsetikk ved universiteter og høyskoler. Den vil bli omtalt i neste utgave av *Forskningsetikk*.

Utgiver: Gyldendal akademisk, tlf.: 22 03 43 00

VERKTØYKASSE

metodeverktøy for Forskningsetiske komiteer

Sekretariatet for de forskningsetiske komiteene arbeider for tiden med en evaluering og videreutvikling av sitt metodegrunnlag. I denne forbindelse vil Forskningstikk i en liten serie* belyse noen metoder som anvendes i komiteenes arbeid.

** Første artikkel: Nr. 1, 2003*

Prinsippbasert etikk

Som navnet antyder er dette en innfallsvinkel til praktisk etikk som hviler på etiske prinsipper. Prinsippbasert etikk har siden 1980-tallet vært den mest utbredte metoden for etiske vurderinger i biomedisinsk etikk. Principles of Biomedical Ethics av Tom Beauchamp og James Childress er det klassiske verket innen denne retningen. Siden førsteutgaven i 1979 har det kommet til sammen fem utgaver, den siste i 2001. Metoden er blitt revidert betraktelig i løpet av prosessen, bl.a. i tredje og fjerde utgave. Mye av diskusjonen omkring prinsippbasert metode har foregått i tidsskriftet The Journal of Medicine and Philosophy, og senest i 2000 var et helt nummer viet temaet.

Prinsippbasert metode bygger på tre overbevisninger:

1. Utviklingen innen vitenskapene går nå så raskt at tradisjonell etisk teori ikke lenger har klare anvendelser på de vanskelige problemstillingene.
2. Samfunnets verdimeslige fragmentering fører til at ikke ett verdissystem kan tas for gitt; snarere må en pluralisme av verdier tas i betraktning.
3. Noen sentrale etiske prinsipper nyter bred anerkjennelse på tvers av livssynsbakgrunn etc. Disse egner seg derfor som utgangspunkt for å gjøre begrunnede og aksepterbare vurderinger

Gjennom Beauchamp og Childress' arbeid har følgende fire prinsipper blitt etablert som grunnleggende innenfor det biomedisinske feltet: selvbestemmelse, velgjørenhet, ikke-skade og rettferdighet. Disse prinsippene er valgt fordi de synes å være bredt aksepterte og dekkende for de fleste problemstillinger som oppstår innenfor det biomedisinske området.

Prinsippbasert metode består av fire trinn:

- a) Definerings av etiske prinsipper
- b) Tolkning av prinsippene
- c) Spesifisering av prinsippene
- d) Balansering av de spesifiserte prinsippene

Etter at prinsippene er definert og tolket (dette bidrar Beauchamp og Childress med i sin bok), må man spesifisere hva prinsippene betyr i

det enkelte tilfellet, for de enkelte involverte, til en gitt tid og gitt sted, osv. Beauchamp og Childress kaller dette en progressiv utfylling og utvikling av prinsipper og regler, der prinsippenes ubestemthet forsvinner, og de får et innhold som kan veilede til handling. De ser for seg at man kan utvikle dette nettverket av regler, slik at det tilslutt dekker hele det biomedisinske feltet.

Slik blir dette en underliggende målsetning i biomedisinsk etikk. Nettverket utvikles i en prosess av reflektert likevekt, der man justerer ordnede prinsipper og casusløsninger mot hverandre på en slik måte at systemet hele tiden er koherent (samstemt). I siste instans forankres systemet i allmenmoralen (d.v.s. i etiske intuisjoner som er grunnleggende i samfunnet).

Allikevel er et slikt koherent system av spesifikasjoner i likevekt vanskelig å realisere: i praksis viser etiske problemer at forskjellige spesifikasjoner synes å være i konflikt. Ved slike tilfeller mener Beauchamp og Childress at vi må balansere de ulike spesifikasjonene opp mot hverandre. Balansering innebærer at vi velger å tillegge enkelte spesifikasjoner større vekt enn andre. Et eksempel kan være at en lege velger å ta mer hensyn til pasientens ønsker (en spesifikasjon av respekt for pasientens autonomi) enn til det han betrakter som det medisinske mest forsvarlige (en spesifikasjon av prinsippet om å gjøre det gode).

Den prinsippbaserte etikkens sterkeste kritikere er K Danner Clouser og Bernard Gert. De hevder at mangelen på underliggende teori gjør at den prinsippbaserte metoden aldri kan gi konkrete etiske råd, fordi man mangler grunnlag for å prioritere mellom prinsipper i konflikt. Man ender i stedet opp med subjektive skjønnsvurderinger, og da er metoden mislykket. Tilhengere av metoden hevder på sin side at man aldri kan, og heller ikke bør, gi slipp på skjønnsvurderinger i etikken: en etisk teori må aldri få det siste ord. De mener også at vurderingene ikke blir uforsvarlig subjektive. De får intersubjektiv gyldighet ved at de er offentlige og gjenstand for mulig debatt og revisjon, og deres rimelighet sikres ved at de har plass i et større system av vurderinger.

Les mer om etiske verktøy: <http://www.etikk.no/Etikk-torget/verktoykasse/index.txt>

ellen-marie.forsberg@etikkom.no

Tittel:

MEDISIN OG MEDISINSK ETIKK UNDER NAZISMEN

MEDICINE AND MEDICAL ETHICS IN NAZI GERMANY. ORIGINS, PRACTICES, LEGACIES.

FORFATTER: FRANCIS R. NICOSIA OG JONATHAN HUENER (RED.) FORLAG: BERGHAHN BOOKS 2002

At selv legene var nazister, kommer ikke lenger som en overraskelse. Tvert i mot var legene den profesjonen som mest aktivt ønsket å tjene Hitler, og som i tillegg kunne tilby åsted, teknologi og vitenskapelig ferniss for regimets masse mord. Antologien dokumenterer legenes rolle på veien til Auschwitz – men tør også å stille spørsmålet om nazitiden har fått en for fremskutt plass i dagens medisinsk-etiske debatt.

Nazistenes overgrep kan ikke forklares med henvisning til Hitler og hans nærmeste krets alene. Det velorganiserte tyske statsapparatet og de ulike profesjonene var sterkt delaktige. Spesielt legeprofesjonen vet vi nå en del om. Legene stod helt sentralt i gjennomføringen av nazistiske overgrep, som stikkordsmessig omfattet steriliseringen på rasehygienisk grunnlag av rundt 400 000 tyskere; drap på over 200 000 pasienter i psykiatriske institusjoner og pleiehjem gjennom det såkalte eutanasi-programmet; seleksjon av drapsofre og bestialsk forskning i konsentrasjonsleirer.

Det er ikke bare snakk om enkeltlegers deltagelse: 45 prosent av alle tyske leger var medlem av nazipartiet. Det er mye høyere enn andre profesjoner (jurister 25 prosent, lærere

24 prosent) og ikke minst den tyske befolkningen generelt (9 prosent). Legene var også overrepresentert i SS og andre nazistiske underorganisasjoner. Felles er at overgriperne ikke handlet under tvang, men hadde god mulighet til å nekte å delta.

Hvordan kan personer som har som sin viktigste oppgave å lege sykdom og redde liv, bli Hitlers villige bødler? Michael Kater viser til at legeprofesjonen var presset av inflasjonen, jødisk immigrasjon og Weimar-republikkens innføring av velferdsordninger og pasientrettigheter. Nazismen ga legene en sentral posisjon som voktere av den nasjonale arvemassen og fordrev deres jødiske kolleger fra arbeidsmarkedet. Henry Friedländer peker på allmenne motiver som grådighet og å gjøre karriere, mens Wilhelm Seidelmann dokumenterer sterke forskningsinteresser i den vedvarende utnyttelsen av biologisk materiale fra «undermenneskene». Ideologi var altså ikke en primær motivasjon, men kunne tjene som rasjonalisering for overgrep. Slik sett allmenngjøres erfaringene fra nazi-tiden.

Motiver og mothaker

På sett og vis faller denne boken fra Senteret for holocauststudier i Vermont mellom to stoler. Det er ingen typisk innføringsbok, som det hevdes i forordet. For eksempel er eutanasi-programmet nevnt i en rekke sammenhenger, men ikke forklart eller skissert noen steder. Det er heller ikke en bok som presenterer ny forskning. Alle så nær som Seidelmann har relativt nylig skrevet monografier om temaene de tar opp.

Like fullt er det en høyst leseverdige bok. I

motsetning til mange lignende antologier er formatet hendig, og artiklene er skrevet med engasjement og snert. Poengene sitter tett, og boken er utstyrt med en kort og informativ introduksjon av redaktørene selv og en syntetiserende avslutning skrevet med mothaker og en passe dose britisk infamitet av Michael Burleigh.

Som en slags djevelens advokat utfordrer Burleigh de foregående artiklene, blant annet med sikte på å skille ut hvor nazitidens erfaringer er relevante for dagens medisinerere. Dette gjelder etter hans mening ikke moderne genetikk (som med sin vektlegging på individet står i skarp kontrast til nazistenes kollektivistiske fokus på arvemassen) eller eutanasi i Nederland (som i følge Burleigh er et resultat av en demokratisk og anti-paternalistisk debatt). Burleigh etterlyser også en større følsomhet for institusjonelle rutiner, samtidens etiske standarder, økonomiske og andre strukturelle forhold før man lager tvungne analogier mellom nazitiden og dagens debatter. For man kan ikke nøye seg med å peke på allmenne trekk ved nazitiden – hva med land som England og Nederland, der den lokale kulturen ikke tillot de eugeniske pressgrupene å få gjennomslag, eller Skandinavia, der eugenikken ble omfavnet også av sosialdemokratene, men med et annet resultat?

Siste ord om nazisme, biologisk determinisme og etiske grenseoverskridelser er ikke sagt med denne boken, men den kan godt bidra til å gjøre debatten mer presis. ■

TØRE TENNØE, TEKNOLOGIRÅDET

Forskning på menneskets sadisme – etisk uforsvarlig

I 1971 gjennomførte en forskergruppe ved Stanford universitetet i USA et psykologisk forskningsprosjekt, The Stanford Prison Experiment. Prosjektet gikk ut på å studere den psykologiske effekten av å være fanger og fangevoktere. Deltakerne, frivillige, normale og friske studenter, skulle være i settingen i 14 dager. Forsøket måtte imidlertid avbrytes etter bare 6 dager. Allerede etter få dager viste «fangevokterne» sadistiske tendenser, og de «innsatte» fikk symptomer på depresjon og stress.

TEKST: SIGRID SKAVLID

Eksperimentet under ledelse av Philip Zimbardo, søkte etter frivillige forsøkspersoner i lokalavisen i småbyen Palo Alto. Over 70 unge menn svarte, og etter en rekke intervjuer og psykologiske tester ble 24 plukket ut til å delta. Disse ble vurdert som normale og friske uten kriminelt rulleblad, rusproblemer eller mentale forstyrrelser. Gjennom tilfeldig utvalg skulle noen være innsatte og andre skulle være fangevoktere.

I kjelleren ved det psykologiske instituttet ble fengselet skapt. Laboratorier ble omgjort til celler, og korridoren i kjeller ble stengt av. Her skulle fangene bevege seg når de ikke var på cellen. Til og fra skulle de føres med bind for øynene. Det ble lagt opp intercomanlegg på cellene slik at forskerne kunne høre hva som ble sagt og gi beskjeder til de innsatte.

De som ble plukket ut til å være fangevoktere, fikk utlevert uniformer. Med beskjed om at de ikke skulle bruke vold, men opprettholde orden i fengselet. De som ble trukket ut til å være fanger, skulle bli ført til fengselet med bind for øynene.

Arrestasjon og fengsel

En søndag morgen ble så 9 menn arrestert i sine hjem for «vold og væpnet ran». Arrestasjonen ble foretatt av det lokale politiet, mens sjokkerte naboer så på. Arrestantene – med bind for øynene – ble ført til «fengselet» ved universitetet. Her ble alle fangene ransaket, avkledd og avluset. Som klær fikk de utleverte hvite kjortler med nummer. Alle fikk lenker på føttene og plastiksandaler til sko. På hodet fikk de en hette av nylonstrømper. Nylonstrømperen skulle illudere klipping av alt håret. Siktemålet var å gi fangen en følelse av ydmykelse.

Alle vokterne brukte mørke polaroidsolbriller for å skjule blikket sitt. Rundt halsen bar de en fløyte, og alle hadde politikøller og like kakidresser. Fangevokterne ble informert om at det var en vanskelig jobb de hadde påtatt seg ved å være voktere for potensielt sett svært farlige fanger.

Den første dagen i fengselet forløp uten at noe spesielt skjedde, men den andre dagen gjorde fangene opprør. De rev av seg nummerlappene og nylonluene og barrikererte celledørene. Opprøret ble møtt med brannslukningsapparat, og fangene fikk som straff klær og senger fjernet fra cellene.

Splitt og hersk

Alle vaktene kunne ikke være på jobb samtidig, og en strategi for å splitte fangene ble laget. En luksuscelle ble laget. Her fikk de fangene som hadde vært minst involvert i opprøret, bo. De fikk mat og klær og senger å sove i, mens de andre ikke fikk noen av delene. Etter kort tid ble kanskje en fange fra luksuscellen byttet til den andre, uten mat og klær og omvendt. Dette ble gjort for å forvirre fangene og for å bryte samholdet.

Forskerne, som fulgte eksperimentet, merket at det som startet som en lek, gradvis ble mer og mer alvorlig. Fangeopprøret førte til samhold blant vaktene. Det meste av det som skjedde i fengselet ble vilkårlig bestemt av vaktene. Dette gjaldt også for eksempel dobesøk. En av fangene fikk gråteanfallet, mens en annen spilte gal. Vaktene antok at dette var et forsøk på å bli satt fri.

Tredje dagen fikk fangene besøk. Men også dette var velregissert. Fangene ble gitt mye mat, vasket og pyntet og cellene vasket. Vakker musikk og hyggelige personer møtte de besøk-

ende, som bare fikk møte den innsatte to og to. Foreldre som var bekymret for sønnens ve og vel, ble forsikret av forskerne at dette var ufarlig. På denne måten ble også foreldrenes reaksjoner en del av eksperimentet.

Et rykte om at fangene ville flykte, oppsto og mye energi, både fra forskerne og vokternes side, ble brukt til å planlegge hvordan dette skulle forhindres. Flere av forskerne følte seg også mer og mer oppslukt av «leken».

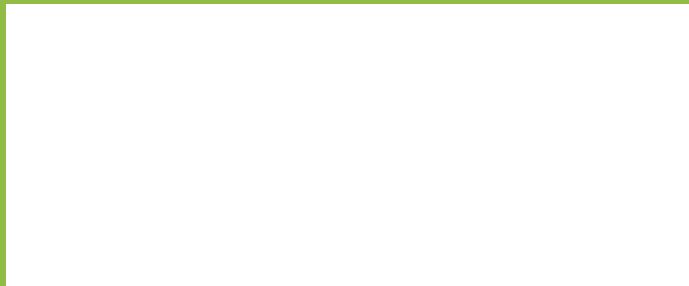
Fangene ble stadig oftere trakassert av vokterne med forskjellig type avstraffelser som oppstillinger natt og dag, armhevinger, vasking av toaletter med bare hendene.

Dagene gikk og noen av vokterne falt lettere og lettere inn i rollen som tyranner, mens andre var mer humane. Gruppeidentiteten til fangene forsvant etter hvert, og fangevokterne fikk full kontroll over de innsatte. Trakasseringen av fangene ble trappet opp om natten, da vokterne trodde at ingen av forskerne fulgte med. Fangene viste flere og flere tegn til stress og depresjon.

Bare en eneste person satte spørsmålsteget ved etikken i prosjektet og mente at det burde avsluttes umiddelbart, Christina Maslach. Det ble det også. Forsøket hadde på rekordtid vist at vanlige mennesker kunne bli hensynsløse og sadistiske under gitte betingelser. Mens mennesker som ble satt i ydmykende situasjoner, undergitt andres vilkårlige vilje, ble motløse og deprimerte.

Da eksperimentet ble avsluttet bare etter 6 dager, var de fleste fangene lettet, mens vokterne på sin side var ganske skuffet. ■

Kilde: Eksperimentets hjemmeside:
<http://www.prisonexp.org>

*Ettersendes ikke ved varig adresseendring,
men sendes tilbake til senderen med
opplysninger om den nye adressen.*

Returadresse:
Forskningsetikk, P.b. 522 Sentrum, 0105 Oslo

FORSKNINGSETISKE KOMITEER

DE NASJONALE FORSKNINGSETISKE KOMITEER ble etablert som uavhengige instanser med mandat fra Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet i 1990. Komiteens oppgave er å opplyse om og gi råd i forskningsetiske spørsmål, og de skal stimulere til debatt om saker som har betydning både for forskersamfunnet og for befolkningen generelt. Komiteene er administrativt tilknyttet Norges Forskningsråd.

DE NASJONALE FORSKNINGSETISKE KOMITEER

Prinsens gate 18 Tlf.: 23 31 83 00
P.b. 522 Sentrum Faks: 23 31 83 01
0105 Oslo forskningsetikk@etikkom.no
 www.etikkom.no

NEM

*Den nasjonale
forskningsetiske komité
for medisin*

NENT

*Den nasjonale
forskningsetiske komité
for naturvitenskap
og teknologi*

NESH

*Den nasjonale
forskningsetiske komité
for samfunnsvitenskap
og humaniora*

